

ZBYSZKO CHOJNICKI

POSTMODERNISTYCZNE ZMIANY GLOBALNEGO PORZĄDKU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

Wstęp

Przejście do nowego porządku ekonomicznego i politycznego, realizującego zasady gospodarki rynkowej i demokracji, jakie dokonuje się w Polsce i niektórych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, odbywa się w czasie ujawniania się nowych zjawisk gospodarczych, politycznych i kulturowych w wysoko rozwiniętych gospodarczo i cywilizacyjnie krajach zachodnich. Występują one w sferze organizacji pracy, produkcji i zarządzania, funkcjonowania władzy i zachowań politycznych, podziałów społeczeństwa i jego mobilności, charakteru kultury i innych. Kształtuje się w związku z tym pogląd, że zjawiska te są przejawem daleko idących zmian społeczeństwa i gospodarki krajów wysoko rozwiniętych. Zmiany te prowadzą do powstania odmiennych od dotychczasowych form i struktur społecznych i gospodarczych. Nasuwa to pytanie o charakter przemian współczesnego świata.

Pytanie to znalazło nie tylko odpowiedź, ale i uzasadnienie w koncepcji przełomu modernistyczno-postmodernistycznego, na którego gruncie rozwinęła się dyskusja dotycząca charakteru zachodzących przemian. Dyskusja ta, nazwana debatą postmodernistyczną, ma różne aspekty: filozoficzny, ekonomiczny, kulturowy i polityczny, i uwikłana jest w podstawowe

dla niej rozumienie postmodernizmu jako nurtu lub koncepcji filozoficznej dostarczającej nowego podejścia i narzędzi pojęciowych dla przedstawienia i zrozumienia przemian, jakie zachodzą we współczesnym świecie. Jak stwierdza Wilkoszewska (1992, s. 9), „Pojęcie postmodernizmu jest nam potrzebne, bo dość już powszechnie spostrzegana jest różnica co do jakości zjawisk drugiej połowy naszego wieku w stosunku do przylegającej przeszłości. Owa nowa jakość jest w pełni odczuwalna, choć jej rozpoznanie i opis napotyka jeszcze na trudności. I to jest właśnie jądro postmodernistycznej debaty — by ową nową jakość rozpoznać, nazwać i opisać. Rzecz idzie o zrozumienie naszej teraźniejszości”.

Nie wdając się w przedstawianie treści postmodernistycznej debaty, należy zauważyć, że postmodernizm jako nurt refleksji filozoficznej zawiera różne stanowiska i opcje. Jest programowo pluralistyczny, co ma prowadzić do przewyciężenia perspektywy całości i jedności. Trudno jest więc sformułować dla niego jakiś całościowy i jednolity zbiór zasad filozoficznych. W odniesieniu do sfery społecznej da się jednak wyróżnić ogólne elementy programu poznawczego postmodernizmu, które przede wszystkim dotyczą krytyki charakteru i sposobu uprawiania nauk społecznych. Program ten można w skrócie sformułować następująco: „Postmoderniści mają skłonność do faworyzowania tych form badań społecznych, które zawierają wyraźnie praktyczne lub moralne kategorie pojęciowe, które mają charakter kontekstualny i ograniczony (lokalne opisy ceni się wyżej niż generalne) i które są raczej opisowo-strukturalne aniżeli artykułujące ogólne teorie” (Seidman, Wagner 1992, s. 7).

Nie kontynuując omawiania charakteru postmodernizmu jako nurtu refleksji filozoficznej, przejdźmy do przedstawienia koncepcji przełomu modernistyczno-postmodernistycznego.

Na gruncie tej koncepcji ujawniło się przekonanie o epokowym charakterze zmiany, jaka dokonuje się w formach i strukturach społeczno-gospodarczych. Kończy się więc długotrwała faza rozwoju nazwana „modernizacyjną” lub „modernizacją”, w której wyniku ukształtowała się współczesna cywilizacja¹. Różnorodne zjawiska w sferze kultury, gospodarki i polityki świadczą o powstawaniu nowych form i struktur, które nie mie-

¹ Oprócz rozumienia postmodernizmu jako epoki występuje również rozumienie postmodernizmu jako stylu. W tym drugim sensie miał on istotny wpływ na architekturę, sztukę i wzornictwo. Umberto Eco pisze (*Imię róży*, Warszawa. 1987, PIW, s. 617), że „postmodernizm nie jest prądem, który dałoby się opisać w określonych ramach czasowych, lecz kategorią duchową lub raczej *Kunstwollen*, sztuką działania. Można by powiedzieć, że każda epoka ma swój postmodernizm”.

szczą się już w ramach modernistycznej fazy rozwoju i są określane jako „postmodernizacyjne” lub „postmodernizacja”. Termin „postmodernizacyjny” lub „postmodernizacja” ma oddawać odmienny, ale bliżej nieokreślony charakter tych przemian.

Rozpatrując znaczenie tych nazw jako określenie fazy rozwoju, Featherstone (1991, s. 3) pisze o nich następująco:

„Powszechnie uważa się, że modernizm pojawił się wraz z renesansem i został zdefiniowany przez odniesienie do starożytności, jak w debacie Starożytnych ze Współczesnymi. Z punktu widzenia niemieckiej teorii socjologicznej z przełomu XIX i XX wieku, z której czerpiemy dużą część obecnego znaczenia tego terminu, modernizm stoi w opozycji do porządku tradycyjnego i implikuje ciągłą gospodarczą i administracyjną racjonalizację i różnicowanie się świata społecznego (Weber, Tönnies, Simmel): procesy, które stworzyły współczesne państwo kapitalistyczno-przemysłowe i które były często postrzegane w wyrażnie anty-modernistycznej perspektywie. W konsekwencji mówiąc o postmodernizmie sugeruje się epokowe przejście lub zerwanie z modernizmem, związane z wynurzaniem się nowej społecznej całości z własnymi odrębnymi zasadami organizacyjnymi”.

Niezależnie od trafności określenia zasięgu i fazy modernizacji należy jednak zauważyć, że zachodzące zmiany i wyłaniające się formy i struktury postmodernizacyjne nie są ani w pełni ukształtowane i wyrażnie ukierunkowane, ani też rozpoznane, zarówno co do swego charakteru jak i determinacji. Zmiany te przedstawiają się według Huyssensa (1984, s. 5) następująco:

„To, co na jednym poziomie wydaje się być najświeższą nowinką, żargonem reklamowym lub pustym widowiskiem, jest częścią powoli wyłaniającej się transformacji kulturowej społeczeństw zachodnich, zmianą wrażliwości, dla której termin „postmodernizm” jest całkowicie adekwatny, przynajmniej na razie. Można się spierać o charakter i głębokość tej transformacji, ale nie o to, że jest to transformacja. Nie chciałbym być źle zrozumiany: nie twierdzą, że w porządku kulturowym, społecznym i gospodarczym następuje masowe przesunięcie paradygmatu; twierdzenie tego typu byłoby wyrażnie naciągane. Ale w ważnym dziale naszej kultury istnieje zauważalne przesunięcie we wrażliwości, praktykach i formacjach dyskursywnych, które odróżnia postmodernistyczny zespół założeń, doświadczeń i sądów od zespołu z poprzedniego okresu”.

Niekiedy formuluje się jednak pogląd, że w wyniku zmian postmodernizacyjnych powstał nowy system społeczny. Pogląd ten głosi Bauman (1988, s. 811), który twierdzi, że „postmodernizm (...) jest aspektem w pełni ukształtowanego, zdolnego do życia systemu społecznego, który

zastąpił „klasyczne” współczesne społeczeństwo kapitalistyczne, a zatem teoretyzowanie na jego temat powinno wykorzystywać jego własne kategorie”. Ujęcie takie jest zbyt daleko idące i trudno się z nim zgodzić, gdyż procesy postmodernizacyjne dopiero kształtują nowe formy społeczno-gospodarcze, których charakter nie jest ustalony.

Przejawem przełomu modernizacyjno-postmodernizacyjnego było wystąpienie zjawisk, które świadczyły o załamywaniu się lub wygasaniu trendów modernizacyjnych w różnych dziedzinach kultury, a zwłaszcza sztuki i architektury, oraz polityki i gospodarki. Do zjawisk tych zaliczono m.in. obok pop-artu, muzyki rockowej i collage city, również ruchy feministyczne i elastyczną organizację produkcji.

Określenie momentu lub daty przełomu modernizacyjno-postmodernizacyjnego jest przedmiotem sporów. Dotyczy to zwłaszcza sfery sztuki i architektury, gdzie występuje znaczna rozpiętość w czasie pojawiania się zjawisk uznawanych za znaczące dla tego przełomu. Natomiast w interesującej nas sferze zmian społecznych, politycznych i gospodarczych za przełomowy dla kształtowania ich postmodernistycznego charakteru przyjmuje się początek lat siedemdziesiątych. Według Seidmana (1992, s. 50), „przejście polityki lewicowej w latach 70. od polityki o orientacji robotniczej do nowych ruchów społecznych i postmarksistowskiej krytyki społecznej tworzy ważną społeczną matrycę kształtującą postmodernistyczny dyskurs społeczny”. Harvey (1990, s. 124) przyjmuje rok 1973 jako datę ujawnienia się warunków postmodernizacyjnych, które ukształtowały postfordowską organizację produkcji w postaci elastycznej akumulacji. Według niego (1990, s. 145),

„silna recesja roku 1973, zaostrzona szokiem naftowym, wstrząsnęła światem kapitalistycznym wyrывая go z dławiącego otepienia „stagflacji” (...) i wprawiła w ruch cały zespół procesów, które podważyły fordowski kompromis. W rezultacie lata 70. i 80. były burzliwym okresem restrukturalizacji gospodarki i ponownego przystosowywania się społecznego i politycznego. (...) W przestrzeni społecznej stworzonej przez całą tę płynność i niepewność zaczęła kształtować się seria nowych eksperymentów w dziedzinie organizacji przemysłowej, jak również w życiu politycznym i społecznym. Eksperymenty owe mogą reprezentować wczesne poruszenia, zwiastujące przejście do całkowicie nowego reżimu akumulacji, sprzęgniętego z zupełnie odmiennym systemem regulacji politycznej i społecznej”.

Na ogół zgodny jest pogląd, że kształtowanie warunków postmodernistycznych stanowi otwarty okres będący czasem przejścia ujawniającym odmienne procesy i struktury. Wychodząc z tych założeń przedstawie:

- 1) procesy modernizacyjne i postmodernizacyjne kształtujące struktury społeczno-gospodarcze,
- 2) postmodernizacyjne zmiany form i struktur produkcji oraz akumulacji i regulacji,
- 3) zagadnienie transformacji gospodarki polskiej w świetle koncepcji postmodernizacyjnych.

1. Modernistyczne i postmodernistyczne procesy kształtujące struktury społeczno-gospodarcze

Zasadnicze znaczenie dla zrozumienia istoty przemian mają zmiany podstawowych procesów rozwoju i powstających w wyniku ich działania form i struktur społeczno-gospodarczych. Aby więc określić charakter przemian postmodernizacyjnych, trzeba skoncentrować się na procesach rozwoju, kształtujących modernistyczne i postmodernistyczne formy i struktury społeczno-gospodarcze.

Określenie podstawowych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego jest przedmiotem sporów. W analizie rozwoju społecznego za podstawowe uznaje się procesy różnicowania i integracji (Chojnicki 1989, s. 114). Za podstawę dalszych rozważań przyjmę jednak koncepcję procesów rozwoju przedstawioną przez Crooka, Pakulskiego i Watersa (1992), dotyczącą przekształceń modernizacyjno-postmodernizacyjnych i kształtowania form i struktur społeczno-gospodarczych. Rozwija ona i integruje główne wątki dyskusji na ten temat.

Podstawowymi procesami *modernizacji* są według Crooka i in. (1992) dwie główne grupy procesów: 1) procesy różnicowania oraz związane z nimi procesy utowarowienia i racjonalizacji, oraz 2) procesy organizacji.

Procesy *różnicowania* polegają na specjalizacji i funkcjonalizacji jednostek wchodzących w skład systemów społecznych. Są one zasadniczym składnikiem modernizacji.

Z procesami różnicowania ściśle powiązane są procesy utowarowienia i racjonalizacji. Ich charakterystyka jest następująca. „*Utowarowienie* jest procesem, w którym stale rosnąca część obiektów społecznych wciągnięta jest w orbitę relacji wymiany, tak że są one kupowane i sprzedawane na

rynku za pieniądze” (Crook i in. 1992, s. 7). Natomiast *racjonalizacja* pociąga za sobą „depersonalizację stosunków społecznych, wyrafinowanie technik obliczeniowych, uwypuklenie społecznej wagi wiedzy specjalistycznej oraz objęcie racjonalną technicznie kontrolą procesów przyrodniczych i społecznych” (Brubaker 1984, s. 2).

Chociaż procesy te są ściśle powiązane i wykazują ten sam kierunek zmian, gdyż zwiększaniu się procesu różnicowania towarzyszy wzrost natężenia procesu utowarowienia i racjonalizacji, to jednak pełnią one inne role.

„Utowarowienie i racjonalizacja są ściśle związane z formami i podziałem władzy w społeczeństwie. Poziom ich rozwoju jest wskaźnikiem tego, do jakiego stopnia producenci towarów i „producenci reguł” są w stanie rozciągnąć kontrolę nad obiektami materialnymi i kulturowymi, a także nad innymi ludźmi. W przeciwieństwie do nich pojęcie różnicowania dotyczy wymiaru modernizacji, który jest neutralny względem władzy: oznacza ono raczej rozmieszczenie działań w przestrzeni społecznej niż sposób, w jaki są one kontrolowane lub uporządkowywane” (Crook i in. 1992, s. 10).

Procesy *organizacji* systemów społecznych dotyczą zmian poziomu lub zakresu koncentracji władzy. Chodzi o to, w jakim zakresie systemy społeczne są centralnie zorganizowane. Wyróżnia się dwa poziomy organizacji, specyficzne dla procesów modernizacji: 1) dyfuzyjny i 2) systematyczny.

„Na dyfuzyjnym poziomie organizacji władza jest stosunkowo rozproszona i powiązana wewnętrznie z układami gospodarstw domowych. (...) Natomiast na systematycznym poziomie organizacji, zarządzanie (lub „sterowanie”, jak chcą niektórzy) oddzielone jest od poziomu gospodarstw domowych i skupione w stosunkowo niewielu rękach. (...) Przyjmujemy, że termin: modernistyczny obejmuje oba te poziomy organizacji, ale identyfikujemy centralny proces zmiany w ramach modernizacji jako przejście od poziomu dyfuzyjnego do systematycznej koncentracji i rozszerzenia władzy kontrolowania produkcji gospodarczej (utowarowienie) i regulacji administracyjnej (racjonalizacja)” (Crook i in. 1992, s. 10–11).

Procesy różnicowania i organizacji ukształtowały zatem współczesne systemy społeczne; stanowią one główne procesy ich zmian. Społeczeństwo rozwiniętego kapitalizmu „jest społeczeństwem wysoce zróżnicowanym, wykazującym wysoki poziom specjalizacji i złożoności, co rodzi problemy integracyjne; jest to także wysoce zorganizowane społeczeństwo wykazujące wysoki poziom procesów racjonalizacji i utowarowienia, co sprzyja scentralizowanemu zarządzaniu poprzez władzę biurokratyczną i pieniądze” (Crook i in. 1992, s. 32).

Procesy modernizacji nie pozostały jednak bez zmian. Zmiany te wyraziły się głównie w krańcowym natężeniu procesów zróżnicowania i organizacji. Zmieniło to ich działanie i rolę w kształtowaniu form i struktur społecznych i nadało im odmienny charakter, określony mianem postmodernizacji.

Ujęcie procesów *postmodernizacji* jako konsekwencji skrajnego natężenia tych dwóch procesów modernizacyjnych przedstawia się następująco.

„Różnicowanie się w rozwiniętym społeczeństwie kapitalistycznym ma zasadniczo charakter funkcjonalny. Dwudziestowieczne społeczeństwa kapitalistyczne składają się z wielu typów jednostek społecznych wyspecjalizowanych według funkcji. Jednostki społeczne o podobnej funkcji mają również podobną strukturę. Tak więc, na przykład wszystkie jednostki produkcyjne są z grubsza podobne pod względem struktury — mają zespoły „człowiek-maszyna”, własność jest w nich oddzielona od kontroli, a pracownicy od kierownictwa, zorientowane są na zdominowanie rynku produkcją masową itd. (...) Jednakże współcześnie jesteśmy świadkami rozszerzenia tego procesu, w którym jednostki społeczne różnicują się na poziomie struktury i funkcji. Tak więc obecnie jest dużo trudniej odczytać strukturę jakiejś jednostki z jej funkcji. Na przykład, w przypadku jednostek produkcyjnych można ciągle jeszcze znaleźć systemy produkcji masowej, ale również producentów wypełniających nisze rynkowe, spółdzielnie, spółki technokratyczne, rozczłonkowane organizacje, podwykonawców, chałupników i tak dalej. Można powiedzieć, że układy produkcji ekonomicznej *hiperróżnicują się*, prezentując wielość kierunków z braku jakiejś jednoczącej zasady strukturalnej. Owo hiperzróżnicowanie struktury (...) jest ogólną i szeroko rozpowszechnioną cechą.

Drugim ważnym procesem modernizacji (...) jest rosnąca centralizacja organizacji. (...) Coraz silniej scentralizowaną organizację można rozpatrywać jako rosnącą zdolność jednostek państwowych i gospodarczych do wykorzystania środków, jakie produkują: władzy i pieniędzy, by przejąć kontrolę nad prywatnymi (domowymi) i publicznymi (środki masowego przekazu) dziedzinami środowiska życia człowieka (*life world*). Analitycznie rzecz biorąc, logicznym przedłużeniem wymiaru organizacji jest *kondycja monocentryczna*. W niej struktury środowiska życia człowieka (rodzina, społeczność i kultura) są całkowicie poddane scentralizowanemu systemowi sterowania” (Crook i in. 1992: 32–33).

Tak więc modernizacyjne procesy różnicowania i organizacji oraz związane z nimi procesy utowarowienia i racjonalizacji stają się postmodernizacyjnymi procesami hiperróżnicowania i monocentrycznej organizacji, oraz hiperutowarowienia i hiperracjonalizacji. Powstaje tu jednak nowa sytuacja, gdyż zbieżność procesów hiperróżnicowania i monocentrycznej organizacji prowadzi do ich sprzecznego działania i w dłuższym okresie

nie da się utrzymać. Charakter tych sprzeczności przedstawia się następująco.

„Sprzeczność między hiperzróżnicowaniem a organizacją monocentryczną ma trzy aspekty: związane ze źródłami środków kontroli, związane z podatnością obiektów na kontrolę i związane z kurczeniem się odległości między jednostkami społecznymi.

Źródła: W warunkach modernizacyjnych zdolność niektórych jednostek społecznych do kontrolowania lub kolonizowania innych jest konsekwencją zróżnicowanej zdolności generowania środków wymiany. (...) Hiperzróżnicowanie implikuje, że nie ma już ograniczonej grupy typów jednostek społecznych (ekonomicznych, politycznych, itd.), ale raczej teoretycznie nieograniczone pole, w obrębie którego dane jednostki mogą generować mieszanki środków różnego typu. (...) Innymi słowy, nie ma już oligopolistycznego zbioru źródeł pieniędzy i władzy, i tak więc tracą one skuteczność jako źródła kontroli.

Obiekty: Hiperzróżnicowanie zmniejsza również podatność na kontrolę jednostek społecznych jako obiektów. Na złożonym poziomie zróżnicowania podobieństwa struktury powstają z podobieństw funkcji. Manipulacja danym wymiarem struktury wywoła zatem przewidywalny, szeroko rozpowszechniony efekt wśród jednostek danego typu. W warunkach postmodernizacyjnych, hiperzróżnicowanie powoduje, że konsekwencje konkretnej manipulacji biurokratycznej czy ekonomicznej nie dadzą się przewidzieć. Państwa stają się trudne do rządzenia, gospodarka trudna do prowadzenia, a środowisko życia człowieka — anarchistyczne.

Odległość: Kontrola monocentryczna kształtuje się jako proces odchodzenia od zróżnicowania (de-dyferencjacji), redukowania do minimum odległości pomiędzy sferą publiczną (państwo i gospodarka/system) a domową (społeczeństwo obywatelskie/światy potoczne). Zazębianie się tego, co publiczne, z tym co domowe, neguje hiperzróżnicowanie, sprowadzając jednostki społeczne do jakiejś nieokreślonej mieszanki. Jest tak wiele typów jednostek społecznych, tyle indywidualnych odrębności, że granice i odległości nie mogą się utrzymać” (Crook i in. 1992: 34–35).

Efektom wzajemnego przecinania się i uwikłania głównych procesów postmodernizacji jest więc odejście od zasadniczych kierunków modernizacji i tendencja do wielokierunkowych zmian. Na tej podstawie przyjmuje się założenie, że

„postmodernizacja charakteryzuje się bezprecedensowym stopniem nieprzewidywalności i pozornego chaosu. Działanie oddzielone jest od materialnych ograniczeń leżących u jego podstaw (lub raczej ograniczenia te znikają) i wkracza w woluntarystyczny świat gustów, wyborów i preferencji. (...) Władza takich wielkoskalowych zjawisk społecznych współczesności, jak państwa,

monopolistyczne organizacje gospodarcze, kościoły, siły wojskowe i zakłady naukowe, słabnie w miarę, jak prądy kulturowe rozchodzą się, omiatając całą kulę ziemską i przecinając się na szereg nieokreślonych sposobów" (Crook i in. 1992, s. 35).

Koncepcja postmodernizacji jako procesu wytłaniania się nowych form i struktur społecznych sformułowana przez Crooka, Pakulskiego i Watersa (1992) zasadniczo różni się zarówno od (1) postmodernizacji jako w pełni ukształtowanej odrębnej formacji społecznej, jak i od (2) postmodernizacji jako etapu rozwoju kapitalizmu. Tę pierwszą reprezentuje Bauman (1988, 1991, s. 8), według którego postmoderność jest samoutrzymującą się i samozawierającą się kondycją społeczną wyznaczoną przez własne cechy dystynktywne. Drugą koncepcję reprezentują głównie Jameson (1984) i Harvey (1990). Jameson (1984, s. 53) definiuje postmoderność jako „kulturową logikę późnego kapitalizmu, która stanowi nową „dominantę kulturową” i nowy społeczno-ekonomiczny etap rozwoju kapitalistycznego”. Zaś według Harveya (1990, s. 328) postmoderność to po prostu kolejny rozdział w historii kapitalizmu, najnowszy zespół przekształceń podyktowanych logiką kapitalistycznego sposobu produkcji. „Tęgo typu przesunięcia nie są niczym nowym, a (...) jego najświeższa wersja (postmoderność) mieści się swobodnie w zakresie dociekań materializmu historycznego, a nawet można o niej teoretyzować używając metanarracji o rozwoju kapitalizmu zaproponowanej przez Marksa”.

Ujęcie Crooka i innych (1992) unika obu tych skrajności i kładzie główny nacisk na określenie procesów, które wywołują postmodernistyczne formy społeczne, a więc dotyczą charakteru zmian. Nie przedstawia natomiast wizji nowego społeczeństwa i nie przesądza historycznej determinacji tych procesów. Dostarcza przede wszystkim podstaw teoretyczno-konceptualnych dla zrozumienia nowych zjawisk społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturowych. Równocześnie jednak na tym gruncie zostają podważone nadmiernie optymistyczne wizje rozwoju społeczno-gospodarczego jako ciągłego postępu oraz nieuchronność tych zmian, przedstawiana przez marksistowskie lub marksizujące interpretacje.

Jak w każdym przypadku formułowania teorii lub podstaw konceptualno-teoretycznych, ich rola polega na interpretacji i wyjaśnianiu zjawisk, do których odnoszą się. Koncepcja postmodernizacji dotyczy szerokiej gamy zjawisk społecznych, kulturowych, gospodarczych i politycznych, jakie ujawniają się współcześnie i ujawnią się w bliskim czasie. Szczególną wagę przywiązywano do zjawisk kulturowych w szerokim znaczeniu oraz gospodarczych. Wykorzystując przedstawione założenia, w dalszych roz-

ważaniach ograniczyć się do przedstawienia problematyki zmian społeczno-gospodarczych o charakterze postmodernizacyjnym.

2. Postmodernizacyjne zmiany form i struktur produkcji oraz akumulacji i regulacji

Zasadnicze zmiany gospodarki mają charakter strukturalno-systemowy i dotyczą przede wszystkim form i struktur produkcji. Wynika to z roli produkcji w rozwoju społeczno-gospodarczym, która nie ogranicza się jednak do gospodarki, lecz odgrywa także istotną rolę w kształtowaniu polityki i kultury. Nie oznacza to jednak jakiegoś determinizmu produkcyjnego, gdyż sfera działalności produkcyjnej nie jest autonomiczna i jest ściśle związana z postępowaniem naukowo-technicznym oraz działaniem rynku i popytu konsumpcyjnego, a więc uwikłana w działalność kulturową i polityczną, a zatem dotyczy całego systemu społecznego².

W analizach postmodernizacyjnych zmian form i struktur produkcji występują różne orientacje, które upatrują za podstawę zmian odmienne sfery działalności lub procesy. Jako główne należy wśród nich wyróżnić dwie orientacje: 1) koncentrującą się na zmianach organizacji pracy i produkcji, oraz 2) rozpatrującą jako podstawę zmian procesy akumulacji i regulacji. Oba rodzaje zmian nie dadzą się rozdzielić i są uwikłane w koncepcję postfordyzmu. Zmiany te nie wyczerpują też wszystkich aspektów postmodernizacji sfery produkcji, jednak stanowią jej główne ogniwo. Analiza zmian stanowiących przejście od modernistycznych do postmodernistycznych form i struktur produkcji nie daje pełnego rozpoznania ich charakteru, gdyż dotyczy zjawisk, które dopiero ujawniają się.

² Na gruncie systemowym nowoczesną gospodarkę ujmuje się jako podstawowy podsystem społeczeństwa lub systemu społecznego. Gospodarka jest złożona z podsystemów różnie identyfikowanych, takich jak produkcja, usługi, dystrybucja itp. W skład systemu społecznego jako podsystemy wchodzi oprócz gospodarki także kultura i polityka. Główną formą występowania systemów społecznych w skali globalnej jest państwo. Państwo stanowi terytorialny system społeczny integrujący działalność podsystemów społecznych (gospodarki, polityki i kultury) i wyodrębniający je w aspekcie terytorialnym (por. Chojnicki 1989). Ujęcie takie, niezależnie od jego interpretacji realistycznej (system jako realny obiekt) lub konwencjonalistycznej (sposób rozpatrywania złożoności obiektu), stanowi dogodny punkt wyjścia w analizie struktury gospodarki.

2.1. Zmiany organizacji produkcji

Przyjmuje się, że przejście do fazy postmodernizacji produkcji jest związane z zastosowaniem nowych technologii, a w szczególności technologii informatycznych i automatycznych. Nie tyle jednak zdeterminowały one zmiany organizacji pracy i produkcji, co umożliwiły je. Jak stwierdza Roobeck (1990, s. 140, 154),

„w procesie transformacji nowe technologie rdzeniowe można widzieć jako główne katalizatory przyspieszające konceptualizację regulacji postfordowskiej. (...) W przeciwieństwie do koncepcji produkcji masowej, tak charakterystycznej dla fordyzmu, pojawiają się teraz inne cechy: elastyczność, deregulacja, dualizacja, a także polaryzacja i segmentacja”.

Wpływ nowych technologii na zmianę organizacji pracy i produkcji przedstawia się według Crooka i in. (1992, s. 170) następująco:

„Technologia informatyczna i zautomatyzowana pozwala na powstanie trzech możliwych zbiorów takich zmian organizacji pracy. (...) Po pierwsze, dopuszcza ekspansję organizacji pracy w sektorze usługowym przez obniżenie nakładu pracy niezbędnej do produkcji towarów (postindustrializacja); po drugie, obniżając koszty kapitałowe produkcji zwiększa możliwości zatrudnienia we własnym przedsiębiorstwie, zarówno w dziale usług jak i towarowym (drobna przedsiębiorczość); i po trzecie, dopuszcza alternatywne formy organizacji samej produkcji towarowej (produkcja elastyczna). Te trzy możliwości razem wzięte stanowią o różnicowaniu procesu produkcji, umożliwiającym szeroki wachlarz sposobów zorganizowania kapitału i pracy”.

Decydującą rolę w procesie przejścia do postmodernizacji produkcji odgrywa jednak kształtowanie się nowej formy organizacji pracy i produkcji przemysłowej, jaką jest elastyczna produkcja przemysłowa, która zastępuje fordyzm, a właściwie jest jego potencjalnym sukcesorem.

Główną formą organizacji pracy i produkcji przemysłowej w warunkach modernizacji gospodarki i wysoko rozwiniętego kapitalizmu stał się fordyzm. Określa się go jako system przemysłowy oparty na masowej produkcji standaryzowanych dóbr w połączeniu z systematycznie rosnącym rynkiem masowego konsumenta i regulowany przez keynesowskie zarządzanie makroekonomiczne (Tickell, Peck 1992, s. 190)³. Rozwój fordyzmu po II wojnie był modyfikowany i wzmacniany przez działalność regulacyjną

³ Fordyzm rozwinął się z idei i praktyk Henry'ego Forda, a jego zapleczem teoretycznym były zasady „zarządzania naukowego” F.W. Taylora (1911). Głównym elementem fordowskiej organizacji pracy i produkcji była kontrola wydajności pracy przy pomocy linii montażowej. Organizację tę cechowała: 1) wysoka standaryzacja — produkcja przy linii montażowej zakłada minimum różnorodności towarów; 2) ciągłość — wielką ilość czynności maszynowych; 3) ograniczenia — zadania muszą być precyzyjnie rozplanowane w czasie i należy im

państwa, dotyczącą przede wszystkim standardów płacowych i pobudzania popytu. Według Harveya (1990, s. 135–136),

„powojenny fordyzm należy widzieć (...) nie jako zwykły system masowej produkcji, a raczej jako całościowy sposób życia. Masowa produkcja oznaczała standaryzację towaru oraz masową konsumpcję, a to z kolei oznaczało zupełnie nową estetykę i utowarowienie kultury. (...) Formy interwencjonizmu państwowego (oparte na zasadach racjonalności biurokratyczno-technicznej) oraz konfiguracja władzy politycznej, która nadała systemowi spoistość, opierały się na pojęciach masowej demokracji ekonomicznej utrzymywanych przez równowagę sił interesów specjalnych”.

Spadki popytu występujące na rynkach krajów o wysokim rozwoju produkcji przemysłowej opartej na założeniach fordyzmu spowodowały modyfikację strategii wielkich korporacji przemysłowych, którą nazwano neofordyzmem. Wyraziła się ona w postaci trzech procesów: 1) dywersyfikacji, tj. ekspansji na przyległe rynki towarowe lub rozwijania nowych rynków towarowych, 2) internacjonalizacji, tj. rozszerzenia korzyści skali przez ekspansję poza rynek krajowy, oraz 3) intensyfikacji, tj. intensywnego stosowania technologii, by obniżyć koszty (Piore, Sabel 1984, s. 195). Nie zapobiegło to jednak występowaniu zjawisk kryzysowych, które pojawiły się w latach siedemdziesiątych.

Kryzys naftowy w 1973 r. rozpoczął ujawnianie się szeregu zjawisk kryzysowych w ciągu następnego dwudziestolecia. Zalicza się do nich szok gwałtownych podwyżek cen surowców i produktów niskoprzetworzonych, spadek stopy zysku spółek, inflację i stagflację, wzrost bezrobocia i utratę dużej części dynamiki fordowskich gałęzi motorycznych: produkcji samochodów, trwałych dóbr konsumpcyjnych i dóbr kapitałowych (por. Johnston, Taylor 1989, s. 18 i dalsze).

Zarówno przejawy kryzysu i jego charakter, jak i źródła oraz trwałość są przedmiotem sporów i różnych interpretacji. Jednak długotrwała utrata dynamiki rozwojowej i szereg innych negatywnych zjawisk gospodarczych zostały uznane za oznaki wyczerpywania się potencjału rozwojowego dotychczasowych form gospodarczych, a więc za kryzys o charakterze strukturalnym⁴, przy czym dość powszechnie uznaje się, że jest to kryzys

podolać, a pracownicy muszą się trzymać wytycznych; oraz 4) uproszczenie celów — praca pozbawiona jest wartości czy zainteresowania (Hirschorn 1986, s. 8). Organizacyjne idee Forda były składnikiem jego filozofii społeczno-gospodarczej. Jej kluczowym elementem był pogląd o zależności taniej i seryjnej produkcji od wielkiego rynku oraz o stymulowaniu rynku przez wzrost płac robotników.

⁴ Galtung (1980, s. 1–3) tak charakteryzuje źródła tego kryzysu: „Niektórzy chcieliby, żebyśmy wierzyli, iż kryzys korzeni to przede wszystkim kryzys zasobów. (...) Inni chcieliby,

fordyzmu. Jak twierdzą Tickel i Peck (1982, s. 190), „To, co w retrospekcji nadało temu kryzysowi szczególną wagę to fakt, że rzekomo zadał on śmiertelny cios tej formie kapitalistycznej industrializacji, która dominowała przez większą część dwudziestego stulecia: fordyzmowi”. Kryzys jest więc wynikiem zmniejszania się efektywności społecznej i ekonomicznej organizacji pracy i produkcji opartej na fordyzmie i neofordyzmie. Równocześnie jednak występują wyraźne oznaki przechodzenia do nowej postfordowskiej struktury organizacji produkcji.

Mechanizm kształtowania się tego kryzysu i dokonujących się w związku z nim przemian o charakterze postmodernizacyjnym przedstawia się według Crooka i in. (1992, s. 173) następująco:

„Intensywne stosowanie technologii w produkcji przemysłowej przyniosło w końcu zarówno zaspokojenie popytu na masowo produkowane dobra konsumpcyjne, jak i spadek zatrudnienia. Kryzys wchodzi w samonapędzające się błędne koło: przedsiębiorstwa mają kłopoty z powodu słabego popytu, co powoduje dalszy wzrost bezrobocia, co z kolei obniża popyt i tak w kółko. Ponadto rosnąca interwencja państwa w imieniu zdemokratyzowanych mas prowadzi do wzrostu kosztów i obniżenia rentowności, a zatem przyspiesza cykl. W rezultacie w całym zindustrializowanym świecie lata 70. i 80. były niespokojnym okresem przegrupowania przemysłowego i organizacyjnego. Jest to częścią ogólnego wzorca racjonalizacji organizacyjnej, zmierzającej do zredukowania akcjonariatu, czasu i kosztów pracy przez zmniejszenie skali produkcji z masowej do krótkoseryjnej i przez nacisk raczej na kwalifikacje siły roboczej, niż na autorytarną kontrolę pracy”.

Zmiany wywołane przez zjawiska kryzysowe w gospodarce występują w postaci trzech postfordowskich tendencji rozwoju, stanowiących „przegrupowanie” form modernizacyjnych w postmodernizacyjne. Są to: 1) postindustrializacja, 2) mała przedsiębiorczość, oraz 3) elastyczna produkcja przemysłowa. Spośród tych tendencji istotne znaczenie dla kształtowania postmodernizacyjnego charakteru organizacji pracy i produkcji ma trzecia tendencja, tj. elastyczna produkcja przemysłowa.

żebyśmy sądzili, iż kryzysy korzeni to przede wszystkim kryzys cenowy. (...) zaś jeszcze inni, że to z czym mamy do czynienia to kryzys demograficzny. (...) U korzeni tych kryzysów nie tkwi deficyt zasobów, czy rosnące ceny, czy też nacisk ludnościowy, ale *struktura świata*. Byłoby podejściem naiwnym postrzeganie kryzysów naszego świata jako listy problemów i kojarzenie każdej pozycji ze zbiorem rozwiązań technicznych. (...) Nie chciałbym umniejszać tych rozwiązań technicznych, jako że w każdym z nich są elementy słuszne, ale wprowadzają one w błąd lub wręcz stają się niebezpieczne, jeśli nie towarzyszy im analiza struktury świata i głębokie zaangażowanie w podstawową przemianę tej struktury”.

2.1.1. Postindustrializacja

Postindustrializacja jest procesem zmniejszania się dominacji produkcji przemysłowej w gospodarce wysoko rozwiniętej na rzecz sektora usługowego. Bell (1973) wyróżnia dwa kierunki ekspansji sektora usługowego: 1) odbywa się redystrybucja siły roboczej z sektorów pierwszego (rolniczego) i drugiego (przemysłowego) do sektora trzeciego (usługowego), oraz 2) redystrybucja zawodowa, która oznacza wzrost liczby pracowników umysłowych, i co ważniejsze, obecny bardzo szybki wzrost udziału osób pracujących w wolnych zawodach, techników i menedżerów. Prowadzi to do zmiany struktury społecznej.

Co do redystrybucji sektorowej, to zauważa się krytycznie, że w społeczeństwach przemysłowych zawsze w produkcji zatrudniona była mniejszość (około jednej trzeciej) siły roboczej. Dokonał się istotny spadek udziału osób zatrudnionych w sektorze pierwszym (por. Kumar 1978, s. 200). Proces redystrybucji sektorowej można też za Harveyem (1990, s. 156–157) objaśnić następująco. U podstaw niezwyklej fali zatrudnienia w usługach obserwowanej od wczesnych lat 70. leżą przesunięcia po stronie konsumpcji w połączeniu ze zmianami w produkcji, gromadzeniu informacji i finansowaniu. Szybkie kurczenie się zatrudnienia w przemyśle po roku 1972 uwypukliło gwałtowny wzrost zatrudnienia w usługach i to nie tyle w handlu detalicznym, dystrybucji, transporcie czy usługach dla ludności, ile w usługach dla producentów, finansach, ubezpieczeniu i handlu nieruchomościami, a także w paru innych działach, np. służbie zdrowia i oświacie. To, jak zinterpretować owo zjawisko, jest przedmiotem poważnych kontrowersji. Część tej ekspansji może być przypisana, np. rozwojowi podwykonawstwa i usług konsultacyjnych, które pozwalają na przejęcie czynności uprzednio wykonywanych w jednej firmie produkcyjnej (usługi prawne, marketing, reklama, maszynopisanie itd.) przez osobne przedsiębiorstwa. Może też być tak, że potrzeba przyspieszania czasu obrotu w konsumpcji doprowadziła do przesunięcia akcentów z produkcji dóbr na produkcję wydarzeń. Jakiegokolwiek byłoby pełne wyjaśnienie, każdy opis transformacji rozwiniętej gospodarki kapitalistycznej od roku 1970 musi uwzględniać to zdecydowane przesunięcie w strukturze zawodowej. Duże znaczenie ma więc redystrybucja zawodowa ze względu na rosnącą rolę sektora usług związanych z wolnymi zawodami, wykorzystującego informację i naukę, i stały wzrost tego sektora w społeczeństwach zachodnich.

Przyjmuje się, że postfordowska organizacja pracy w sektorze profesjonalnym będzie mieć zasadniczo odmienną strukturę od przedstawionej przez M. Webera. Będzie to niehierarchiczna struktura kolegialna, w której dominujące znaczenie będzie miał konsensus ekspertów wyspecjalizowanych w określonej dziedzinie o słabej regulacji biurokratycznej. Zmniejszy ona biurokratyczny racjonalizm i zwiększy rolę ekspertów (Waters 1989, s. 956, Crook i in. 1992, s. 175).

2.1.2. Mała przedsiębiorczość

Wzrost ilości małych przedsiębiorstw, jaki wystąpił w latach 70. w krajach rozwiniętych gospodarczo, uważa się za przejaw postmodernizacyjnych zmian gospodarki. Działalność małych przedsiębiorstw przełamuje sztywność fordyzmu w zakresie zaspokajania potrzeb rynkowych i wyraża się w szybkiej reakcji na zmiany popytu, co przejawia się w produkcji krótkich serii. Zwraca się jednak uwagę na to, że małe przedsiębiorstwa nie mogą we własnym zakresie zapewnić wielu istotnych usług i nakładów na nie, takich jak marketing, rachunkowość, kursy podnoszenia kwalifikacji i in. Jako grupa mogą jednak stanowić masę krytyczną, która, dobrze zorganizowana, mogłaby zapewnić tego rodzaju korzyści (Scott 1992, s. 223).

Wraz z procesami wzrostu liczby małych przedsiębiorstw kształtują się dwa rodzaje form i powiązań organizacyjnych: 1) nowy system koordynacji poprzez skomplikowane układy subkontrahenckie, które łączą małe firmy z wielkoskalowymi lub potężnymi organizacjami finansowymi lub marketingowymi, i 2) nowy system promocji i rozwoju lokalnego i regionalnego przez inkubatory i korporacje rozwoju regionalnego i lokalnego (por. Kuliński, Jałowiecki 1991).

Z procesami powiększania ilości małych przedsiębiorstw wiąże się również wzrost samozatrudnienia. Według Steinmetza i Wrighta (1989), istnieją trzy możliwe wyjaśnienia tego zjawiska: 1) w kategoriach podaży, sugerujące, że jest to prosta konsekwencja rosnącego bezrobocia, 2) w kategoriach procesu postindustrializacji, oparte na twierdzeniu, że usługi postindustrialne są bardziej ukierunkowane na samozatrudnienie, oraz 3) w kategoriach elastycznej produkcji.

Rozpatrując całościowo charakter procesów wzrostu małej przedsiębiorczości i samozatrudnienia, nie mamy jednak pewności, że stanowią one istotny składnik ogólniejszego procesu dezagregacji i zmniejszenia

skali zarówno w sektorze przemysłowym, jak i postindustrialnym (Crook i in. 1992, s. 178).

2.1.3. Elastyczna produkcja przemysłowa

Pogląd, że elastyczna produkcja przemysłowa stanowi główną postfordowską organizację produkcji lub formę działalności w sferze produkcji jest powszechnie uznawany na gruncie rozważań nad zmianami postmodernizacyjnymi. Sporne jest natomiast określenie jej charakteru, roli i trwałości. Używa się też zamiennie lub w sposób zbliżony takich nazw, jak elastyczna produkcja, elastyczna akumulacja, elastyczna organizacja itp.

Pośród różnych określeń szczególnie trafnie charakter elastycznej produkcji przemysłowej przedstawia Harvey (1990, s. 147), według którego „akumulacja elastyczna (...) znajduje się w bezpośredniej konfrontacji ze sztywnością fordyzmu. Opiera się ona na giętkości procesów pracy, rynków pracy, produktów i wzorców konsumpcyjnych. Jej charakterystyczną cechą jest pojawienie się całkowicie nowych działów produkcji, nowych sposobów świadczenia usług finansowych, nowych rynków, a przede wszystkim niezwykle natężenie innowacji handlowych, technologicznych i organizacyjnych”. Doprowadziła ona do szybkiego przesunięcia w rozkładzie nierównomiernego rozwoju, zarówno między sektorami jak i regionami geograficznymi, wywołując m.in. olbrzymią falę zatrudnienia w sektorze usługowym oraz przyczyniając się do powstania zupełnie nowych zespołów przemysłowych w regionach dotychczas zacofanych.

Rozpatrując charakter elastycznej produkcji przemysłowej, będziemy się koncentrować na samej organizacji produkcji i jej przemianach postfordowskich. Występuje jednak również odmienne podejście, w którym elastyczną produkcję przemysłową rozpatruje się w szerszym kontekście zmian postfordowskich dokonujących się w reżimach akumulacji kapitalistycznej i ich regulacji. Przedstawimy je w następnym podrozdziale.

Charakterystyka elastycznej produkcji przemysłowej jako postfordowskiej formy organizacji produkcji nie jest jednolita i różni autorzy uwzględniają jej odmienne aspekty. Jednak za jej istotną cechę przyjmuje się to, że jest to taka forma produkcji, która odznacza się dobrze rozwiniętą zdolnością do szybkiego przechodzenia od jednego sposobu wytwarzania lub asortymentu wyrobów do innych oraz do błyskawicznego zmniejszania lub zwiększania produkcji bez ujemnych konsekwencji dla poziomu efek-

tywności (Domański 1992, s. 51). Tak więc jej działanie polega na szybkiej reakcji produkcji na zmiany popytu.

Analiza elastyczności produkcji przemysłowej wykazuje, że występuje ona w obrębie trzech elementów procesu produkcji: (1) technologii, którą łatwo dostosować czy przeprogramować, (2) rozproszenia kompetencji organizacyjnych i odpowiedzialności, tak że różne działy organizacyjne mogą swobodnie śledzić to, co się dzieje na rynku i szybko reagować, i (3) pracowników o większych możliwościach i swobodzie nabywania umiejętności i wiedzy, a także stosowania ich w sposób decydujący w celu podniesienia wydajności produkcji (Crook i in. 1992, s. 181). Tak więc głównymi składnikami elastycznej produkcji przemysłowej są: 1) elastyczna technologia, 2) elastyczna organizacja oraz 3) elastyczna praca.

2.1.3.1. Elastyczna technologia

Zasadniczym warunkiem kształtowania się elastycznej produkcji jest rozwój nowych technologii. Decydującą rolę ma zastosowanie komputerów do kontroli i sterowania wielozadaniowymi operacjami maszyn i urządzeń produkcyjnych. Technologie komputerowe tworzą różne formy i układy urządzeń produkcyjnych sterowanych komputerowo, które nazywa się CIM (*computer-integrated manufacturing*). Zalicza się do nich trzy grupy technik wspomagania komputerowego: CAD (*computer-aided design*), CAP (*computer-aided planning*) oraz CAM (*computer-aided manufacturing*). Ten ostatni zbiór technik komputerowych odgrywa decydującą rolę w kształtowaniu nowych, elastycznych technologii i obejmuje wykorzystanie różnych form urządzeń, od maszyn numerycznie kontrolowanych, komputerowo-numerycznie kontrolowanych i robotów przemysłowych, aż do pełnych elastycznych systemów produkcji, integrujących kontrolowane operacje produkcji z transportem technologicznym (patrz Fix-Sterz, Lay 1987, s. 87).

Nie wdając się w bliższą charakterystykę technologii komputerowych, należy zauważyć, że: 1) komputery te służą nie tylko elastyczności, lecz także wzrostowi produktywności, 2) są one instalowane głównie w zakładach o średniej wielkości produkcji i umiarkowanej zmienności produktów, oraz 3) ciągle jeszcze nie odgrywają decydującej roli w produkcji ze względu na ich ograniczoną liczbę (por. Crook i in. 1992, s. 182).

Rzecz jasna, rozwój nowych technologii nie ogranicza się jednak do zastosowania w produkcji komputerów. W kształtowaniu elastycznej produkcji przemysłowej coraz większe znaczenie mają biotechnologie i nowe materiały

tworzące innowacje techniczne. Ich zespół określony mianem *core technologies* stanowi zasadniczy składnik przemian postfordowskich. Ich rolę tak określa Roobeck (1990, s. 154):

„Cechami wspólnymi nowych *core technologies* są: większa kontrola dyrekcji nad procesem produkcji i pracy, większa elastyczność, wyższa produktywność i obniżenie kosztów. (...) Skutki tych zmian nie ograniczą się do nowych procesów pracy i wyższej produktywności. Zbiorczym efektem zastosowania nowych technologii będzie to, że naprawdę pożegnamy się z fordyzmem”.

2.1.3.2. Elastyczna organizacja

Elastyczną organizację produkcji tworzą radykalne zmiany w sposobach działalności przedsiębiorstw, przejawiające się przede wszystkim w decentralizacji i dehierarchizacji zarządzania oraz w powiązaniach między nimi. Dokonują się one głównie w przemyśle Japonii, którego struktury organizacyjne uznawane są za wzór nowego stylu zarządzania przedsiębiorstwami. Do głównych własności tej organizacji zalicza się: 1) zarządzanie strategiczne, 2) system zaopatrzenia *just-in-time* „wszystko we właściwym czasie”, 3) kontrolę jakości, 4) pracę zespołową, oraz 5) decentralizację zarządzania. Ich charakterystyka przedstawia się następująco (Crook i in. 1992, s. 184).

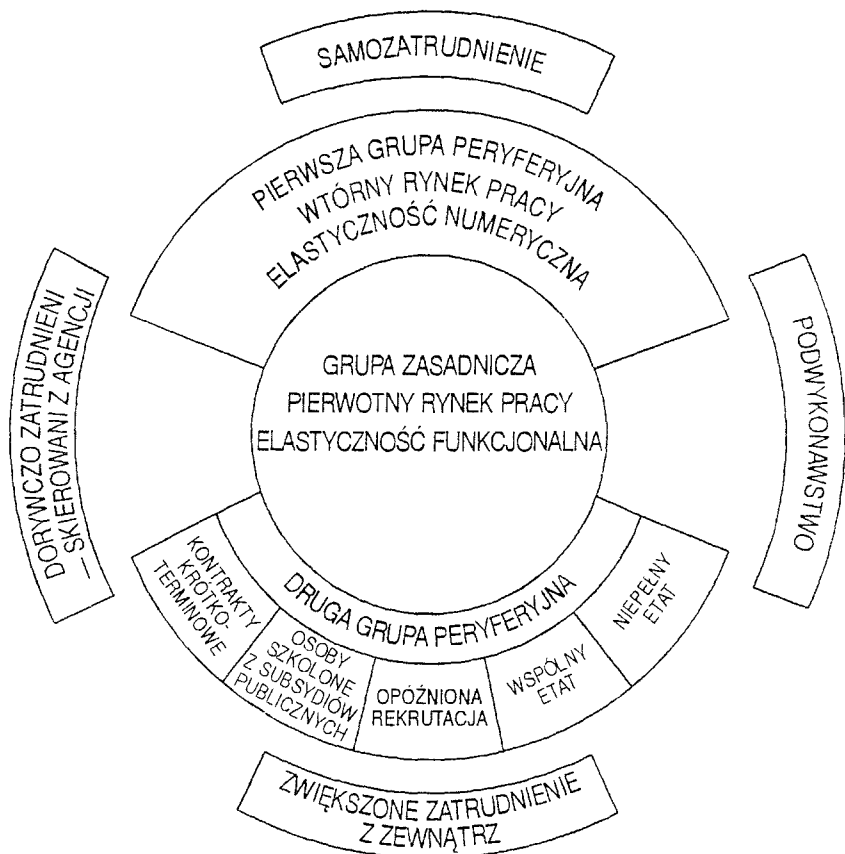
Ad 1. Strategiczne zarządzanie, w przeciwieństwie do fordowskiego zarządzania taktycznego, zmierza przede wszystkim do zdobycia na długą metę największego udziału na rynkach poprzez antycypowanie przyszłej sytuacji rynkowej i długoterminowe kontrakty. Odbywać się to może kosztem zaniżania cen w początkowych stadiach i uzyskiwania zysków w dłuższych okresach.

Ad 2. Podstawową zasadą systemu *just-in-time* jest minimalizacja zasobów magazynowych na każdym etapie procesu produkcji, ponieważ nadwyżka inwentarzowa reprezentuje wartość nie zrealizowaną. W tym celu dzieli się proces produkcji na określone stadia i dostarcza dla nich materiały i części bezpośrednio od dostawców, ograniczając zapasy w warunkach niepewności i częstych zmian w produkcji (por. Fix-Sterz i Lay 1987, s. 11).

Ad 3. W przeciwieństwie do fordowskiej kontroli jakości produkcji wykonywanej przez kontrolerów, nowy system kontroli jakości stosowany przez Japończyków opiera się na wciągnięciu wszystkich pracowników do uzyskiwania wysokich standardów produkcji. Dokonuje się tego przez

podawanie informacji technologicznych i operacyjnych pozwalających eliminować błędy.

Ad 4. Wiąże się z tym nowa organizacja pracy w postaci pracy zespołowej, polegająca na tworzeniu małych, autonomicznych grup pracowników, którzy zespołowo wykonują określone zadania produkcyjne. Ma to stanowić alternatywę taśmowej i wyspecjalizowanej pracy w systemie fordowskim.

Ryc. 1. Struktura rynku pracy w warunkach elastycznej akumulacji

Ad 5. Decentralizacja zarządzania powstaje na skutek osłabienia oraz zanikania centralnie zorganizowanego układu kierowania w przedsiębior-

stwach. Staje się ono bezkształtną i płynną matrycą zmiennej i elastycznej wymiany, federacją stylów i procedur organizacyjnych, z których każda trwa dlatego, że jest zdolna reagować na popyt. W ramach takiej formy organizacyjnej zarządzanie ma do spełnienia nowy, zredukowany zbiór funkcji. Jego zadaniem nie jest już kontrola pracy i zapewnienie określonego poziomu produkcji, lecz ustalenie organizacyjnych ram odpowiedzialności i bodźców, co pozwala rynkowi przypisać zasoby i ludzi do określonych zadań. Skrajną formą takiej struktury jest eksternalizacja elastyczności, kiedy to produkcja składników, kwalifikacje pracowników i inne aktywa znajdują się poza organizacją. Tworzy się wówczas dość powszechny w Japonii układ powiązań między przedsiębiorstwami oparty na długoterminowych kontraktach, i podział na przedsiębiorstwa kontraktujące, używające nowoczesnych technologii, wielkie i dobrze płacące pracownikom, oraz przedsiębiorstwa subkontraktujące, o mniejszej skali i nisko opłacanych pracownikach (Crook i in. 1992, s. 187, Domański 1992, s. 53).

2.1.3.3. Elastyczna praca

Elastyczność pracy jest przejawem zasadniczych zmian, jakie zachodzą w charakterze i roli pracy w postfordowskiej organizacji produkcji. Zmiany te dotyczą różnych aspektów pracy, ale do zasadniczych należą: 1) zmiany charakteru rynku pracy i 2) zmiany kontroli procesów pracy przemysłowej.

Rynek pracy uległ radykalnej restrukturalizacji. Harvey (1990, s. 150) tak ją przedstawia:

„Mając do czynienia ze zmiennością rynku, wzmożoną konkurencją i malejącą marżą zysku, pracodawcy skorzystali z osłabienia związków zawodowych i nadwyżek pracowników (bezrobotnych i nie w pełni wykorzystywanych), by forsować dużo elastyczniejsze reżimy pracy i kontrakty o pracę. Trudno o jasny obraz ogólny, ponieważ celem tej elastyczności jest właśnie zaspokajanie często bardzo specyficznych potrzeb każdej firmy”.

W zakresie zmian charakteru rynku pracy występują dwa rodzaje elastyczności: 1) elastyczność numeryczna lub zewnętrzna, czyli możliwość zmiany ilości zatrudnionej siły roboczej i jej doboru pod względem umiejętności i kwalifikacji w zależności od popytu na rynku, oraz 2) elastyczność funkcjonalna lub wewnętrzna, czyli duża umiejętność pracowników dostosowania się zarówno do szerokiego zakresu zadań, jak i wysiłku jakiego wymagają fale wzmożonego popytu (Pollert 1988, s. 283, Crook i in. 1992, s. 188).

Dobłą podstawą odniesienia obu rodzajów elastyczności pracy jest model struktury rynku pracy w warunkach elastyczności opracowany przez British Institute of Management Studies (ryc. 1) (Harvey 1990, s. 151, Crook i in. 1992, s. 189). Interpretacja tego modelu według Harvey'a (1990, s. 150) przedstawia się następująco.

Grupa zasadnicza składa się z pracowników pełnoetatowych o stałym statusie; ma on zasadnicze znaczenie dla długoterminowej przyszłości organizacji. Przy większej pewności pracy, dobrych perspektywach na awans i przekwalifikowanie się oraz stosunkowo wysoką emeryturę, ubezpieczenie i inne dodatki, od tej grupy oczekuje się, że będzie adaptowalna, elastyczna i w razie konieczności ruchliwa przestrzennie. Pracownicy trzonu są funkcjonalnie elastyczni.

Grupa peryferyjna składa się z dwóch podgrup. Pierwsza podgrupa obejmuje pracowników pełnoetatowych o kwalifikacjach łatwo dostępnych na rynku pracy: urzędniczych, sekretarskich, oraz kwalifikacjach do pracy fizycznej, rutynowej i wymagającej mniejszych umiejętności. Mając mniej szans na zrobienie kariery, grupa ta odznacza się na ogół dużą płynnością, co sprawia, że redukcja zatrudnienia jest łatwiejsza z powodu naturalnego wykruszania się siły roboczej. Druga podgrupa pozwala na jeszcze większą elastyczność numeryczną, gdyż obejmuje pracowników na niepełnym etacie, zatrudnionych dorywczo, na czas określony lub tymczasowo, subkontrahentów i osoby szkolone z subsydiów publicznych, których posady są jeszcze mniej pewne niż w pierwszej grupie peryferyjnej. Wszystko wskazuje na znaczny wzrost w ostatnich latach tej kategorii pracowników. Pracownicy peryferyjni i zewnętrzni dają elastyczność numeryczną.

Kontrola pracy stanowiąca drugi aspekt zachodzących w postfordyzmie zmian uległa znacznemu osłabieniu i stała się elementem łańcucha kontroli całego procesu produkcji.

Podsumowanie analizy postmodernizacyjnych zmian organizacji pracy i produkcji pozwala stwierdzić, że nie doprowadziły one do utworzenia w pełni ukształtowanego nowego postfordowskiego systemu organizacji gospodarki. Natomiast wykazuje, że działają nowe procesy zmian, które kształtują formy i struktury, stanowiące istotne elementy tego systemu. W syntetycznym ujęciu zmiany te można, za Crookiem i in. (1992, s. 192), scharakteryzować następująco:

„Wylaniający się postmodernizacyjny układ produkcji nie jest ani prostą kontynuacją procesu pracy, ani nową ortodoksją w formie czy to usług postindustrialnych, czy elastycznej specjalizacji. (...) Mówiąc zatem ogólnie, życie gospodarcze doświadcza procesów zmian strukturalnie podobnych do tych,

które zachodzą w innych dziedzinach: ekstremalnego poziomu rzeczywistego zróżnicowania, które, paradoksalnie, często doprowadza do ponownej integracji sfery gospodarki i gospodarstw domowych rozdzielonych przez modernizację; towarzyszącej mu decentralizacji, w wyniku której formy życia gospodarczego stają się coraz mniej zdeterminowane przez główne branże masowej produkcji; i wreszcie poziomu zróżnicowania technologicznego, który znacząco redukuje ograniczenia materialne w organizacji życia gospodarczego, tak że jego charakter zależy bardziej od kulturowych przepływów wiedzy i informacji o preferowanych sposobach organizacji, niż od samej technologii”.

2.2. Zmiany reżimu akumulacji i regulacji

Oprócz przedstawionego w poprzednim podrozdziale ujęcia, zgodnie z którym elastyczna organizacja produkcji stanowi formę kształtowaną przez postmodernistyczne procesy społeczno-gospodarcze, występuje drugie, komplementarne ujęcie postmodernizacji, oparte na koncepcji zmian charakteru akumulacji i regulacji. Chociaż podobnie przedstawia się przejawy kryzysu i jego skutki oraz przełomu postfordowskiego, to jednak procesy te rozpatruje się na gruncie bardziej podstawowych zmian, które są związane z kryzysem całego systemu kapitalistycznego, a w szczególności z kryzysem fordyzmu jako głównej formy organizacji produkcji kapitalistycznej.

Podstawą tego podejścia jest przekonanie, że gospodarka kapitalistyczna znajduje się w stanie kryzysu strukturalnego, a jego główna forma organizacyjna — fordyzm — wyczerpała swoje możliwości rozwoju i wymaga głębokiej restrukturalizacji. Fordyzm jest interpretowany jako intensywny reżim akumulacji. Zmiany postmodernizacyjne gospodarki polegają właśnie na załamaniu się fordowskiego reżimu akumulacji i związanego z nim sposobu regulacji i kształtowania nowego postfordowskiego reżimu w postaci elastycznej akumulacji.

2.2.1. Podejście regulacyjne

Podejście regulacyjne, zwane też teorią regulacji, stanowi zbiór założeń i pojęć odnoszących się do procesów przekształceń strukturalnych gospodarki kapitalistycznej. Kluczowe znaczenie dla określenia i zrozumienia charakteru tych procesów mają pojęcia: reżimu akumulacji, systemu aku-

mulacji i sposobu społecznej regulacji⁵. Pojęcia te używane są w różnych znaczeniach i odmiennych relacjach. Ich spójną koncepcję można za Pec-kiem i Tickellem (1992, s. 349) przedstawić następująco.

Pojęcie *reżimu akumulacji*, które ma centralny charakter dla podejścia regulacyjnego, „opisuje fazy rozwoju kapitalistycznego, w których schemat reprodukcji pozostaje w harmonii, tzn. podczas których proces akumulacji toczy się w środowisku stosunkowo bezkryzysowym”. Pojęcie to

„składa się z dwóch elementów: systemu akumulacji i sposobu regulacji społecznej. Te dwa składniki reżimu akumulacji można opisać następująco:

(a) *System akumulacji* jest dominującym czynnikiem wzrostu gospodarczego i dystrybucji. Wśród elementów systemu akumulacji znajdują się warunki produkcji (takie jak wielkość zainwestowanego kapitału, rozkład kapitału na różne gałęzie, i normy produkcji) oraz warunki konsumpcji (takie jak model konsumpcji, wydatki na konsumpcję zbiorową).

(b) Sposób regulacji społecznej działa jako gwarancja, że dominujący system akumulacji jest odtwarzalny w średnio długim okresie poprzez łagodzenie, mediację i normalizację tendencji kryzysowych. Sposób społecznej regulacji zawiera takie elementy, jak zwyczaje i nawyki, normy społeczne, egzekwowalne prawa i formy państwowe”.

Na gruncie podejścia regulacyjnego określenie i zrozumienie charakteru przekształceń gospodarki kapitalistycznej sprowadza się głównie do problemu funkcjonowania systemu akumulacji oraz roli sposobu społecznej regulacji w utrzymywaniu się reżimu akumulacji⁶.

Samo pojęcie systemu akumulacji (lub reżimu akumulacji rozumianego w tym samym znaczeniu co system akumulacji) jako względnie stabilnego i odtwarzalnego układu relacji między produkcją a konsumpcją występuje

⁵ Zasady i koncepcje podejścia regulacyjnego czy też teorii regulacji zostały opracowane przez tzw. francuską szkołę regulacjonistyczną i oparte na pracy Aglietty (1979), a rozwinięte m.in. przez Lipietza (1987). Rozróżnia ona szereg reżimów akumulacji i w przeciwieństwie do odmian amerykańskiej i brytyjskiej kładzie większy nacisk na rolę państwa w regulacji gospodarki i warunkach reprodukcji pracy.

⁶ Wykorzystując określenie Lipietza (1986, s. 19), Harvey (1990, s. 121) charakteryzuje reżim akumulacji w następujący sposób: „Reżim akumulacji opisuje długotrwałą stabilizację rozdziału produktów netto między konsumpcją i akumulacją; implikuje on pewną zgodność pomiędzy transformacją obu warunków reprodukcji pracobiorców”. Dany system akumulacji może istnieć, ponieważ „jego schemat reprodukcji jest spójny”. Problemem jest jednak sprowadzenie zachowań wszelkiego rodzaju jednostek: kapitalistów, pracowników, pracowników państwowych, finansistów i innych osób zaangażowanych w działalność polityczno-gospodarczą, do takiej konfiguracji, która podtrzymywałaby funkcjonowanie tego reżimu akumulacji. Musi zatem istnieć „materializacja reżimu akumulacji w postaci norm, nawyków, praw, sieci regulacyjnych itd., która zapewnia temu procesowi jedność, tzn. odpowiednią spójność zachowań jednostek ze schematem reprodukcji. Ten ogół uwewnętrznionych reguł i procesów społecznych nazywa się *sposobem regulacji*”.

w analizach rozwoju gospodarki niezależnie od podejścia regulacyjnego. Jednak dopiero w połączeniu z koncepcją sposobu społecznej regulacji pozwala zrozumieć mechanizmy wzrostu i kryzysów gospodarczych kapitalizmu. Obie podstawowe właściwości systemu akumulacji: odtwarzalność i stabilność, które decydują o jego utrzymaniu się, zależą przede wszystkim od sposobu społecznej regulacji, która odgrywa decydującą rolę w umocnieniu integralności i spójności procesu kapitalistycznej akumulacji.

Pojęcie sposobu społecznej regulacji obejmuje te składniki sfery społecznej, które integrują i spajają system akumulacji. Tworzą one kompleks wzajemnie powiązanych elementów, do których zalicza się: normy, zwyczaje, prawo, instytucje, działalność polityczną, działalność państwa i stanowienie prawa. Według Mardena (1992, s. 753), chodzi tu jednak głównie o te „instytucje i normy, które zapewniają dostosowanie się pojedynczych osób i grup społecznych do spinających wszystko zasad reżimu akumulacji”, do których zalicza „formę relacji monetarnych i kredytowych, typ konkurencji, relację zarobek-praca, sposób związania z reżimem globalnym i formę interwencjonizmu państwowego”.

W obrębie koncepcji sposobu społecznej regulacji jako narzędzia oddziaływania na system akumulacji wyróżnia się poziomy jego konkretyzacji (lub abstrakcji). Według Pecka i Tickella (1992, s. 350), są to: 1) *funkcje regulacyjne*, które należy wydzielić w ramach każdego sposobu regulacji społecznej, jeśli system akumulacji ma być ustabilizowany i odtworzony (np. regulacja konkurencyjna, regulacja monopolistyczna); 2) *systemy regulacyjne*, które są konkretniejszymi i geograficznie określonymi przejawami abstrakcyjnego sposobu regulacji społecznej, zwykle artykułowanymi na poziomie narodu-państwa (np. amerykański keynesjanizm); 3) *mechanizmy regulacyjne* specyficzne dla każdego systemu regulacji, które są historycznie i geograficznie określonymi reakcjami na wymogi regulacyjne systemu akumulacji (np. mobilizacja ludzi pracy i kodyfikacja regulacji finansowej); 4) *formy regulacyjne* reprezentujące te konkretne struktury instytucjonalne, poprzez które realizują się mechanizmy regulacyjne (np. „państwa lokalne” i systemy legislacyjne).

Formy i mechanizmy regulacji nabierają odmiennego charakteru w różnych skalach przestrzennych: regionalnej lub lokalnej, narodu lub państwa czy ponadnarodowej, co przedstawia tabela 1. Nie rozwijając tego zagadnienia, należy zwrócić uwagę na dwa aspekty dotyczące przestrzennego stanowienia regulacji. Po pierwsze, uważa się, że instytucjonalny charakter zarówno systemu akumulacji, jak i sposobu regulacji społecznej różni

się w zależności od narodu – państwa, co implikuje istnienie szeregu specyficznych narodowych połączeń między systemem akumulacji a sposobem regulacji społecznej. Po drugie, żeby reżim akumulacji był stabilny, połączenie to musi być funkcjonalne na poziomie narodu – państwa, jako że połączenia niefunkcjonalne mają skłonność do ulegania kryzysowi strukturalnemu (Peck, Tickell 1992, s. 351).

Podejście regulacyjne stało się podstawą analizy przemian reżimów akumulacyjnych. Przyjmuje się, że załamanie reżimu akumulacji następuje pod wpływem kryzysu strukturalnego. Kryzysy strukturalne pojawiają się, gdy sposoby regulacji nie są dostosowane do działania systemu akumulacji, a jego potencjał rozwojowy wyczerpuje się. Zmiana tego stanu rzeczy i przywrócenie wzrostu gospodarczego wymaga ukształtowania nowego strukturalnego połączenia sposobu społecznej regulacji z systemem akumulacji. Połączenie to jest zasadniczym elementem podejścia regulacyjnego i głównym przedmiotem rozważań i krytyki (Tickell, Peck 1992, s. 193).

Połączenie systemu akumulacji i sposobu społecznej regulacji stabilizuje sytuację społeczno-gospodarczą i zapewnia w miarę zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy, łagodząc tendencje kryzysowe. Jak objaśnia to Jessop (1988, s. 150), „reżimy akumulacji są stabilne na tyle, na ile mobilizują konkretne sposoby przeciwdziałania rodzajowym i gatunkowym technikom kryzysowym danego stadium kapitalizmu”. Podobnie sposoby regulacji „dostarczają środków zinstytucjonalizowania walki klasowej i ograniczenia jej do pewnych parametrów dających się pogodzić z nieprzerwaną akumulacją”.

2.2.2. Regulacja fordowska i postfordowska

W rozwoju gospodarki kapitalistycznej w XX wieku wyróżnia się na gruncie podejścia regulacyjnego dwa reżimy akumulacji: reżim ekstensywny i reżim intensywny lub fordowski. Ekstensywny reżim akumulacji dominował według tej koncepcji na przełomie XIX i XX wieku. Cechały go tradycyjne metody organizacji produkcji przemysłowej, długi czas pracy i niskie płace oraz mała interwencja państwa w reprodukcję siły roboczej. Ekstensywny system akumulacji był związany z konkurencyjnym sposobem regulacji.

Intensywny lub fordowski reżim akumulacji wystąpił wyraźnie po drugiej wojnie światowej. Okres międzywojenny interpretuje się jako fazę przejściową, w której wystąpiły ostre sprzeczności między wzrostem inten-

Tabela 1

Formy i mechanizmy regulacyjne w różnych skalach przestrzennych,
przykłady

Forma, mechanizm regulacyjny	Skala przestrzenna		
	regionalna lub lokalna	narodu lub państwa	ponadnarodowa
Relacje między przedsiębiorcami (w tym formy konkurencji)	Koalicje na rzecz wzrostu lokalnego Zlokalizowane sieci międzyzakładowe	Polityka państwa względem konkurencji i monopolu Ciała reprezentujące przedsiębiorców i grupy interesów	Układy handlowe Transnarodowe przedsięwzięcia wspólne i sojusze strategiczne
Relacje pracownicze (w tym formy płac)	Struktury i instytucje lokalnego rynku pracy Instytucjonalizacja procesów pracy	Instytucje prowadzące rokowania zbiorowe Polityka państwa względem rynku pracy i kształcenia	Międzynarodowe konwencje pracy i społeczne Regulacja migracyjnych przepływów siły roboczej
Pieniądz i finanse	Regionalne rynki mieszkaniowe Instytucje kredytowe i pożyczające kapitał na inwestycje o dużym stopniu ryzyka	Struktura fiskalna Zarządzanie zasobami pieniężnymi	Ponadnarodowe systemy finansowe Struktura globalnych rynków pieniężnych
Formy państwowe	Forma i struktura „państwa lokalnego” Lokalna polityka gospodarcza	Orientacja polityki makroekonomicznej Stopień centralizacji-decentralizacji struktur państwowych	Ponadnarodowe instytucje państwowe Międzynarodowe bloki handlowe
Społeczeństwo obywatelskie (w tym polityka i kultura)	Lokalna polityka względem związków zawodowych i produkcji Struktura rodzajowa gospodarstw domowych	Normy konsumpcyjne Polityka partyjna	Globalizacja form kulturowych Globalne formy polityczne

Źródło: Peck, Tickell (1992, s. 353)

sywności akumulacji, dążeniem do stworzenia efektywnego popytu i dostosowaniem go do wzrostu produkcji a dotychczasowym sposobem regulacji, czego przejawem miał być wielki kryzys lat trzydziestych. Nowy system akumulacji cechuje masowa produkcja i wzrost masowej konsumpcji, zmniejszenie czasu pracy i wzrost płac. Przyjmuje się, że został ukształtowany przez postęp technologiczny i nową organizację pracy i produkcji, ale zasadnicze znaczenie dla jego utrwalenia miało połączenie go z tzw. monopolistycznym sposobem regulacji. Ten sposób regulacji wyznacza warunki utrzymywania się wysokiego poziomu zatrudnienia i wzrostu efektywnego popytu oraz — poprzez politykę keynesowską — zmniejszania podatności systemu na recesję i cykliczne kryzysy. W ujęciu regulacyjnym długoletni powojenny wzrost gospodarczy krajów kapitalistycznych jest uwarunkowany współstabilizacją i połączeniem systemu intensywnej akumulacji i monopolistycznego sposobu regulacji.

Na tej podstawie szerokie uznanie uzyskał pogląd, że zatrzymanie się wzrostu gospodarczego, recesję, trwały wzrost bezrobocia, osłabienie popytu i inne objawy osłabienia gospodarki, jakie wystąpiły od lat 70. w krajach wysoko rozwiniętych, należy wyjaśnić powstawaniem kryzysu strukturalnego, który jest rezultatem załamania się fordowskiego reżimu akumulacyjnego, głównie na skutek niewłaściwego działania mechanizmów regulacyjnych, i nieodpowiedniego systemu regulacyjnego. Rozwiązanie zaś tego kryzysu strukturalnego może nastąpić, gdy ukształtuje się nowy reżim akumulacji, przede wszystkim gdy zostanie ukształtowany odpowiedni system regulacji komplementarny w stosunku do warunków działania systemu akumulacji.

Nie wdając się w przedstawianie zasadności uwarunkowań i diagnozy załamania się fordowskiego reżimu akumulacji, należy podkreślić, że przyjęcie tej interpretacji stawia problem sukcesji postfordowskiej oraz charakteru nowego, powstającego reżimu akumulacji, który określa się jako reżim elastycznej akumulacji, lub po prostu jako elastyczną akumulację. Teoria regulacji w zasadzie nie zajmuje się jednak określeniem charakteru formacji postfordowskiej, a więc i nowego reżimu akumulacji, jako sukcesora fordyzmu (Lipietz 1987, Jessop 1990). Jak twierdzą Tickell i Peck (1992, s. 196), „Teoria regulacji rozwinęła się jako sposób rozumienia ewolucji, reprodukcji i kryzysu reżimów akumulacji, a w szczególności fordyzmu. Teoria ta jednakże nie jest ani preskryptywna, ani deterministyczna; w sprawie sukcesora fordyzmu jest agnostyczna”. Jednak na jej podstawie i przy pomocy jej aparatu pojęciowego rozwinęła się dyskusja i sformuło-

wano koncepcje postfordowskiej formacji w postaci elastycznej akumulacji. W sprawie tej zarysowują się co najmniej dwa stanowiska.

Jedno stanowisko (prezentowane m.in. przez Amina i Robinsa 1990) przyjmuje, że nie można jeszcze uznać powstania ustabilizowanego, elastycznego reżimu akumulacji, gdyż brak jest na to dowodów. Stwierdza się przy tym, że kraje o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego pozostają w ostrym i głębokim kryzysie regulacyjnym.

Drugie stanowisko (które przedstawiają Harvey 1990, Schoenberger 1989 i inni) natomiast uznaje powstanie nowego reżimu elastycznej akumulacji i jego identyfikowalność. Jednak i tu występują różnice w poglądach co do jego trwałości i stopnia krystalizacji. Dość reprezentatywny jest tu pogląd Harveya (1990, s. 124), który tak to przedstawia:

„Nie jest wcale jasne, czy nowe systemy produkcji i marketingu, charakteryzujące się elastyczniejszymi procesami pracy i rynkami, geograficzną ruchliwością i szybkimi zmianami zwyczajów konsumpcyjnych, zasługuje na miano nowego reżimu akumulacji i czy odrodzenie przedsiębiorczości i neokonserwatyizmu w połączeniu z kulturowym zwrotem w stronę postmodernizmu zasługują na miano nowego sposobu regulacji. Zawsze istnieje niebezpieczeństwo pomieszania tego, co przelotne i efemeryczne, z bardziej fundamentalnymi przeobrażeniami życia polityczno-gospodarczego. Ale kontrasty między obecnymi praktykami polityczno-gospodarczymi a tymi z powojennego okresu rozkwitu są na tyle duże, że hipoteza o przejściu od fordyzmu do czegoś, co można by nazwać „elastycznym” reżimem akumulacji, jest wymowną charakterystyką najświeższej historii”.

Argumentacja uzasadniająca powstanie reżimu elastycznej akumulacji, a zwłaszcza elastycznej produkcji, przynajmniej częściowo pokrywa się z wcześniej przedstawioną w tej pracy analizą postfordowskich form i struktur produkcji.

Próba przedstawienia różnorodnych aspektów reżimu elastycznej akumulacji wymagałaby bardzo szerokiego przeglądu przeprowadzonych w tej sprawie analiz i dokonanych ustaleń. Dlatego też w jej miejsce warto przedstawić kontrastowe zestawienie różnych aspektów fordyzmu i elastycznej akumulacji (tabela 2), opracowane przez Swyngedouw (1986), a zamieszczone przez Harveya (1990, s. 176–178). I chociaż kładzie nacisk głównie na aspekty produkcyjne, a następnie społeczne i polityczne, a w małym stopniu na regulacyjne, to jednak daje dość pełny obraz (choć zapewne dyskusyjny) reżimu elastycznej akumulacji.

3. Zagadnienie transformacji gospodarki polskiej w świetle koncepcji postmodernizacyjnych

Transformacja gospodarki polskiej w zasadzie przebiega od centralnie planowanej gospodarki socjalistycznej z mechanizmem nakazowo-rozdzielczym do gospodarki kapitalistycznej z mechanizmem rynkowym. Transformacja ta dokonuje się w warunkach powstawania ustroju demokratycznego, kryzysu ekonomicznego, który ma przezwyciężyć, rozkładu starych struktur i kształtowania się nowego pojałtańskiego porządku politycznego.

Proces przemian gospodarki polskiej ma charakter docelowy i jest ukierunkowany na realizację modelu kapitalistycznego ustroju gospodarczego, występującego w wysoko rozwiniętych krajach Europy Zachodniej. Gospodarka krajów wysoko rozwiniętych wykazuje jednak liczne objawy sytuacji kryzysowej, której źródeł upatruje się w niewydolności mechanizmów i struktur społeczno-gospodarczych, a więc w kryzysie strukturalnym. W związku z tym formuluje się hipotezę, że w systemach społeczno-gospodarczych krajów wysoko rozwiniętych zachodzą procesy transformacyjne, które kształtują zmienione lub nowe mechanizmy i struktury społeczno-gospodarcze i prowadzą do zasadniczej przebudowy ustroju gospodarczego. Jedną z podstaw teoretycznych, na której próbuje się ustalić i określić charakter tych procesów transformacyjnych, jest właśnie koncepcja zmian postmodernizacyjnych gospodarki i społeczeństwa i kształtowania się modelu elastycznej organizacji pracy i produkcji, reżimu elastycznej akumulacji i sposobów społecznej regulacji.

Nasuwa się w związku z tym pytanie, jak przedstawiają się procesy przemian zachodzące w gospodarce polskiej w świetle koncepcji postmodernizacji. W szczególności zaś należy zastanowić się nad następującymi sprawami:

- 1) czy i w jakim stopniu gospodarka polska w okresie powojennym miała charakter fordowski, a więc opierała się na intensywnej akumulacji,
- 2) czy kryzys polskiej gospodarki miał charakter fordowski,
- 3) jaki charakter mają zachodzące w gospodarce polskiej zmiany transformacyjne w ujęciu modernizacyjno-postmodernizacyjnym,
- 4) jakie funkcje mogą pełnić koncepcje postmodernizacyjne w analizie restrukturalizacji i rozwoju społeczno-gospodarczego?

Kontrasty między fordyzmem a akumulacją elastyczną

Produkcja fordowska	Produkcja „just-in-time”
A. PROCES PRODUKCYJNY	
masowa produkcja ujednoliconych dóbr	produkcja krótkoseryjna
uniformizacja i standaryzacja	elastyczna i krótkoseryjna produkcja dużego asortymentu towarów
duże zapasy zabezpieczające i magazyny	żadnych zapasów
kontrola jakości <i>ex post</i> (odrzućty i błędy wykrywane późno)	kontrola jakości częścią procesu produkcyjnego (natychmiastowe wykrywanie błędów)
odrzućty ukrywane w zapasach zabezpieczających	natychmiastowy odrzućt części wadliwych
strata czasu produkcyjnego z powodu długiego czasu rozruchu, wadliwych części, wąskich gardeł, itp.	redukcja traconego czasu, zmniejszenie „porowatości dnia roboczego”
napędzanie przez zasoby	napędzanie przez popyt
integracja pionowa i (w niektórych przypadkach) pozioma	(quasi) pionowa integracja podwykonawstwa
redukcja kosztów poprzez kontrolę płac	„nauka przez robotę” jako integralna część planowania długoterminowego
B. SIŁA ROBOCZA	
pracownik wykonuje pojedyncze zadanie	pracownik wykonuje wiele zadań
płaca wg stawek (opartych na kryteriach definiujących danę stanowisko)	zapłata osobista (szczegółowy system premiowania)
wysoki stopień specjalizacji stanowisk	eliminacja podziału na stanowiska
brak lub ograniczone kursy dokształcające	długie kursy dokształcające
pionowa organizacja pracy	pozioma organizacja pracy
brak uczenia się w pracy	uczenie się w pracy
nacisk na zmniejszenie odpowiedzialności pracownika (dyscyplinowanie siły roboczej)	nacisk na współodpowiedzialność pracownika
brak pewności pracy	duża pewność zatrudnienia dla pracowników grupy zasadniczej (praca na całe życie); brak pewności pracy i kiepskie warunki pracy dla pracowników okresowych

Źródło: Harvey (1990, s. 176-178).

Tabela 2.

według Swyngedouw'a (1986)

Produkcja fordowska	Produkcja „just-in-time”
C. PRZESTRZEŃ	
funkcjonalna specjalizacja przestrzenna (centralizacja–decentralizacja)	przestrzenne skupiska i aglomeracje
przestrzenny podział pracy	integracja przestrzenna
ujednoczenie regionalnych rynków pracy (przestrzenna segmentacja rynków pracy)	zróżnicowany rynek pracy (segmentacja ryнку pracy w jednym miejscu)
ogólnoświatowe źródła komponentów i podwykonawców	przestrzenna bliskość pionowo quasi-zintegrowanych firm
D. PAŃSTWO	
regulacja	deregulacja–reregulacja
szttywność	elastyczność
układy zbiorowe	podział–indywidualizacja, negocjacje lokalne lub w przedsiębiorstwach
uspołecznienie dobrobytu (państwo dobrobytu)	prywatyzacja potrzeb zbiorowych i bezpieczeństwa socjalnego
międzynarodowa stabilizacja poprzez układy wielostronne	międzynarodowa destabilizacja; wzmożenie napięć geopolitycznych
centralizacja	decentralizacja i zaostrzona konkurencja międzyregionalna – między miastami
państwo lub miasto „subszydujące”	państwo lub miasto „przedsiębiorcze”
pośrednia interwencja na rynkach przez politykę dochodów i cen	bezpośrednia interwencja państwa na rynkach poprzez zaopatrzenie
krajowa polityka regionalna	„terytorialna” polityka regionalna
badania i rozwój finansowane przez firmy	badania i rozwój finansowane przez państwo
innowacje inspirowane przez przemysł	innowacje inspirowane przez państwo
E. IDEOLOGIA	
masowa konsumpcja dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku	konsumpcja indywidualna: kultura „yuppie”
modernizm	postmodernizm
reforma całościowa lub strukturalna	specyficzność–adaptacja
uspołecznienie	indywidualizacja: społeczeństwo „widowiskowe”

Konstruktywne i w pełni uzasadnione odpowiedzi na te pytania wymagają osobnego studium. Dlatego przedstawię jedynie refleksyjne uwagi zamiast właściwych odpowiedzi.

Ad 1. Gospodarka polska w okresie powojennym w swej centralno-nakazowej formie ustrojowej nie miała charakteru fordowskiego przede wszystkim dlatego, że nie ukształtował się w niej intensywny reżim akumulacji, stanowiący główny element fordyzmu. Już samo pytanie, czy gospodarka polska w swej centralno-nakazowej formie ustrojowej miała charakter fordowski, może wydawać się niewłaściwie postawione, ponieważ koncepcja fordyzmu w zasadzie odnosi się do zmian organizacji gospodarki kapitalistycznej. Wydaje się jednak, że w odniesieniu do analizy gospodarki centralno-nakazowej można zastosować kategorie pojęciowe związane z koncepcją fordyzmu.

Dominującą formą gospodarki polskiej w okresie powojennym była ekstensywna akumulacja. Wzrost gospodarczy opierał się na włączaniu ekstensywnych czynników produkcji, głównie pracy. Akumulacji dokonywano najpierw na koszt sektora rolniczego oraz przemysłów konsumpcyjnych. Głównym sektorem rozwojowym stał się przemysł środków produkcji (węglowy, żelaza i stali, metalurgiczny i elektromaszynowy, głównie na cele wojskowe). Postęp techniczny ograniczał się do nich, ale nie osiągnął międzynarodowego poziomu jakości. System regulacji, którego podstawowymi składnikami były: centralne planowanie, własność państwowa i przedsiębiorstwa państwowe, uniemożliwiał lub ograniczał efektywność gospodarki i kompleksowy rozwój gospodarczy, czego wynikiem stało się zaco-fanie technologiczne i produkcyjne oraz niski poziom gospodarczy i cywilizacyjny.

Próby przejścia do intensywnej akumulacji na początku lat 70., które polegały na rozbudowie przemysłu o charakterze konsumpcyjnym, a zwłaszcza przemysłu samochodowego, budowy telewizorów i spożywczego, i dokonanie postępu technicznego (zakup licencji) zawiodły przede wszystkim na skutek działania starego systemu regulacyjnego, który uniemożliwił wprowadzenie racjonalnego zarządzania i mechanizmów regulacji rynkowej, a poprzez nie — zwiększenie efektywności gospodarowania. Pewne podobieństwa strukturalno-produkcyjne gospodarki polskiej do modelu fordowskiego, takie jak tworzenie wielkich zakładów przemysłowych i masowa produkcja, ale nie w dziedzinie dóbr konsumpcyjnych, oraz dążenie do pełnego zatrudnienia nie mogą być interpretowane jako elementy fordyzmu wobec zasadniczych odmienności ustrojowych (por. Parysek 1992,

s. 82). Nie stały się też one istotnym elementem funkcjonalnym wzrostu dobrobytu społeczeństwa. Co prawda w jakimś stopniu wprowadzono do wielkich zakładów przemysłowych fordowskie zasady organizacji pracy, to jednak były one izolowanym elementem zmian i nie stanowiły składnika całościowych zmian organizacji produkcji i reżimu akumulacji.

Ad 2. Kryzysy, jakie występowały w polskiej gospodarce w okresie powojennym, a zwłaszcza kryzys lat 80., nie miały charakteru czysto ekonomicznego, lecz także, a może przede wszystkim, charakter ustrojowy, a więc polityczny i społeczny. Nie wdając się w analizę i przedstawianie ich charakteru (patrz Müller 1985, Chojnicki 1990, Krawczyk 1990), można na gruncie rozważań modernistyczno-postmodernistycznych kryzysy te, a zwłaszcza ostatni (1980–1990), interpretować w kategoriach modernizacji a nie postmodernizacji. Nie miał on charakteru wyłącznie produkcyjnego i nie mógł być rozwiązany w kategoriach organizacji produkcji, lecz na drodze przebudowy całego systemu społeczno-gospodarczego, której zasadniczym składnikiem jest przejście do gospodarki rynkowej.

Ad 3. Zasadnicze znaczenie ma jednak pytanie, jaki mają charakter i jak przedstawiają się zmiany transformacyjne polskiej gospodarki w perspektywie koncepcji modernizacyjno-postmodernizacyjnych. Aby odpowiedzieć na to pytanie, rozpatrzmy zmiany, które zachodzą w polskiej gospodarce w kategoriach (1) podstawowych procesów transformacji, (2) form organizacji produkcji, oraz (3) reżimu akumulacji i sposobu regulacji.

(1) Powrót na drogę modernizacji kapitalistycznej wzmacnia procesy dyferencjacji, utowarowienia i racjonalizacji w kształtowaniu i funkcjonowaniu systemu społeczno-gospodarczego. Analiza zachodzących zmian potwierdza to, jednak w różnym stopniu. Najsilniej występują procesy dyferencjacji i utowarowienia, słabiej natomiast procesy racjonalizacji, zwłaszcza w dziedzinie administracji publicznej i zarządzania gospodarczego i usług publicznych. Chodzi przede wszystkim o to, jak dalece mogą pogłębić się procesy dyferencjacji, głównie o charakterze funkcjonalnym, prowadzące do atomizacji społeczeństwa. Jeszcze bardziej niejednoznaczna jest sprawa charakteru i roli drugiego głównego procesu modernizacyjnego, jakim jest wzrost centralnej organizacji i jej kontroli nad różnymi przejawami życia społecznego i gospodarczego. Właściwy i korzystny jest wzrost efektywności działania władz centralnych państwa, a jednocześnie konieczne jest zmniejszenie zakresu tej działalności i przeniesienie jej na szczeble regionalne i lokalne, a więc decentralizacja. Chodzi zatem o uniknięcie tych przekształceń, które mogłyby doprowadzić do połączenia

swoistej hiperdyferencjacji i monocentrycznej organizacji, prowadząc do sprzeczności i konfliktów. Ich wynikiem są w wysoko rozwiniętych krajach zachodnich zakłócenia rozwoju społeczno-gospodarczego i pojawienie się nowych sytuacji kryzysowych. Pewne objawy tego stanu rzeczy występują już w Polsce i w jakimś stopniu są one wynikiem działania procesów postmodernizacyjnych.

(2) Głównym składnikiem zmian jest przekształcenie się form organizacji produkcji. Wyłaniające się formy organizacji nie mają jednak charakteru czysto fordowskiego i zawierają elementy postfordowskie. Słaby rozwój fordowskich form organizacji ogranicza się do usprawniania strony techniczno-organizacyjnej i jest związany z recesją i nieokreśloną sytuacją ekonomiczną dużych zakładów przemysłu państwowego. Zmiany sytuacji własnościowej wymuszają pewne elementy organizacji fordowskiej, zwiększające ich efektywność. Równocześnie jednak dokonują się pewne przekształcenia typu postmodernizacyjnego i postfordowskiego. Ograniczają się one do wzrostu udziału sfery działalności usługowej i nowo powstałych małych przedsiębiorstw oraz charakteru rynku pracy. Słabo natomiast formują się elastyczne formy organizacji produkcji (łatwa do przeprogramowania technologia, rozproszenie organizacyjne władzy i odpowiedzialności, elastyczność rynku pracy), które w krajach wysoko rozwiniętych w coraz wyższym stopniu stanowią czynniki antyrecesyjne i czynniki adaptacji rynkowej.

(3) Zmiany zachodzące w reżimie akumulacji, interpretowane jako syntetyczny wyraz przekształceń dokonujących się w gospodarce, są ukierunkowane na ukształtowanie systemu intensywnej akumulacji. Jednak postęp w tym względzie jest ciągle mały i ograniczony. Rzeczywiste zmiany dokonujące się w gospodarce polskiej wykazują, że kształtujący się reżim akumulacji zawiera elementy intensywnej akumulacji i elastycznej akumulacji. Świadczą o tym: zmiany proporcji struktury przemysłu polegające na zwiększaniu udziału przemysłu konsumpcyjnego, dostosowywanie produkcji do potrzeb rynkowych, przejawy demonopolizacji produkcji, próby realizacji nowych form regionalnego rozwoju gospodarczego (korporacje rozwoju regionalnego, inkubatory przemysłowe) i inne (patrz Kukliński, Jałowiecki 1991).

Zasadniczym instrumentem przekształcania systemu społeczno-gospodarczego i reżimu akumulacji są sposoby regulacji. Uległy one w toku kształtowania się demokratycznego ustroju politycznego w Polsce podstawowym zmianom polegającym na utworzeniu demokratycznej drogi legi-

slatury parlamentarnej oraz podejmowaniu decyzji gospodarczych przez różne władze i ośrodki polityczne i gospodarcze. Powstały też różne grupy nacisku, przede wszystkim w postaci związków zawodowych i zrzeszeń. Kształtują się więc nowe formy i mechanizmy regulacji. Ich podstawą ideologiczną są odmienne programy, na których gruncie występują spory zarówno o zakres regulacji, w tym o przeregulowanie gospodarki, jak i o rolę i charakter systemu rynkowego oraz rolę państwa i zakres interwencjonizmu.

Rozpatrując te zmiany z punktu widzenia formowania się modelu elastycznej regulacji można przyjąć, że w pewnym stopniu prowadzą one do tego modelu. Przy czym chodzi tu nie tyle o regulację gospodarki rynkowej, co o eliminację elementów dysfunkcyjnych i faktyczną decentralizację regulacyjną, w tym przede wszystkim w aspekcie regionalnym i lokalnym. Ważne przy tym jest zdanie sobie sprawy z konsekwencji takiego podejścia w sferze poszerzania wolności i tworzenia mechanizmów samoregulacyjnych przy uwzględnieniu interesów różnych grup społecznych, w tym także mniejszościowych.

Ad 4. Koncepcje postmodernizacji społeczeństwa i gospodarki mogą pełnić w analizie restrukturalizacji i rozwoju społeczno-gospodarczego Polski trzy funkcje: poznawczą, prognostyczną i programową.

Funkcja poznawcza polega na możliwości wykrycia na gruncie koncepcji postmodernizacyjnych ukrytych właściwości dokonujących się zmian. Wymaga to jednak sformułowania skonkretyzowanych hipotez, dotyczących modernizacyjnych procesów tych zmian i ich weryfikacji.

Na gruncie założeń i przy pomocy aparatu pojęciowego koncepcji postmodernizacji można też sformułować prognozy ostrzegawcze. W tym celu konieczne jest śledzenie uwarunkowań sytuacji kryzysowych, a jednocześnie procesów wyłaniania się struktur postmodernizacyjnych w krajach wysoko rozwiniętych i wykorzystanie tych doświadczeń dla wyznaczania trajektorii rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce.

Rozpatrzenie negatywnych konsekwencji kontynuowania trendów modernizacyjnych może też stanowić podstawę przebudowy programów rozwoju społeczno-gospodarczego i modeli docelowych, a więc realizować funkcję programową.

Przedstawione powyżej rozważania nad zagadnieniem transformacji gospodarki polskiej w świetle koncepcji postmodernizacyjnych mają szkieletowy charakter. Chodziło w nich o zasygnalizowanie problemu. Pełna analiza wymagałaby podjęcia badań, które, wykorzystując krytycznie koncepcje po-

stmodernistyczne i weryfikując ich przydatność, dostarczyłyby nowych ustaleń w tej sprawie.

Literatura

- Aglietta M., 1979. *A theory of capitalist regulation*. London, New Left Books.
- Amin A., Robins K., 1990. *The re-emergence of regional economics? The mythical geography of flexible accumulation*. Environment and Planning D: Society and Space 8, 7–34.
- Bauman Z., 1988. *Sociology and postmodernity*. Sociological Review 36, 790–813.
- Bauman Z., 1991. *Socjologiczna teoria postmoderny*. [w:] Zeidler-Janiszewska A. (red.), *Postmodernizm w perspektywie filozoficzno-kulturoznawczej*. Warszawa, Instytut Kultury, 7–25.
- Bell D., 1973. *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. New York, Basic Books.
- Brubaker R., 1984. *The limits of rationality: an essay on the social and moral thought of Max Weber*. London, Allen and Unwin.
- Chojnicki Z., 1988. *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. Przegląd Geograficzny 60/4, 491–510.
- Chojnicki Z., 1989. *Podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego*. [w:] Kukliński A. (red.), *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej Polski*. Warszawa: Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny 18, 107–121.
- Chojnicki Z., 1990. *The anatomy of the crisis of the Polish economy*. [w:] Kukliński A., Jałowiecki B. (red.), *Local development in Europe: experiences and prospects*. Regional and Local Studies 5. Warsaw, University of Warsaw, 58–87.
- Crook S., Pakulski J., Waters M., 1992. *Postmodernization. Change in advanced society*. London, Sage Publications.
- Domański B., 1992. *Postfordowski elastyczny model produkcji a jej przestrzenna organizacja*. [w:] *Studia geograficzne przemian społeczno-gospodarczych*. Chojnicki Z. (red.), Biuletyn KPZK PAN z. 159. Warszawa, 49–73.

- Featherstone M., 1991. *Consumer culture and postmodernism*. London, Sage Publication.
- Fix-Sterz J., Lay G., 1987. *The role of flexible manufacturing systems in the framework of new developments in production engineering*. [w:] Wobbe W. (red.), *Flexible manufacturing in Europe*. Brussels: Commission of the European Communities, 83–115.
- Galtung J., 1980. *The true worlds*. New York, Free Press.
- Harvey D., 1990. *The condition of postmodernity*. Cambridge, Blackwell.
- Hirschorn L., 1986. *Beyond mechanization*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Huysens A., 1984. *Mapping the post-modern*. New German Critique 33, 5–52.
- Jameson F., 1984. *Postmodernism: or the cultural logic of late capitalism*. New Left Review 146, 53–92.
- Jessop B., 1988. *Regulation theory, post-Fordism and the state: more than a reply to Werner Bonefeld*. Capital and Class 34, 147–168.
- Jessop B., 1990. *Regulation theories in retrospect and prospect*. Economy and Society 19, 153–216.
- Johnston R.J., Taylor P.J., 1989. *A world in crisis? Geographical perspectives*. Oxford, Basil Blackwell.
- Krawczyk R. 1990. *Wielka przemiana. Upadek i odrodzenie polskiej gospodarki*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza.
- Kukliński A., Jałowiecki B. (red.), 1991. *Restrukturyzacja regionów jako problem współpracy europejskiej*. Studia Regionalne i Lokalne 1, Warszawa, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW.
- Kumar K., 1978. *Prophecy and progress*. Harmondsworth, Penguin.
- Lipietz A., 1986. *New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation*. [w:] Scott A., Storper M. (red.), *Production, work, territory; the geographical anatomy of industrial capitalism*. Boston, Allen and Unwin, 16–40.
- Lipietz A., 1987. *Mirages and miracles: the crises of global Fordism*. London, New Left Books.
- Marden P., 1992. 'Real' regulation reconsidered. Environment and Planning A 24, 751–767.
- Müller A. (red.), 1985. *U źródeł polskiego kryzysu*. Warszawa, PWN.
- Parysek J., 1992. *Polski przemysł a nowe warunki społeczno-ustrojowe*. Biuletyn KPZK PAN z. 159. Warszawa, 75–88.

- Peck J.A., Tickell A., 1992. *Local modes of social regulation? Regulation theory, Thatcherism and uneven development*. *Geoforum* 23/3, 347–363.
- Piore M.J., Sabel C.F., 1984. *The second industrial divide*. New York, Basic Books.
- Pollert A., 1988. *Dismantling flexibility*. *Capital and Class* 34, 42–75.
- Roobeck A.J.M., 1990. *The crisis in Fordism and the rise of a new technological paradigm*. [w:] Kukliński A. (red.), *Globality versus locality*. Warsaw, Institute of Space Economy, University of Warsaw, 139–166.
- Schoenberger E., 1989. *Thinking about flexibility: a response to Gertler*. *Transactions of the Institute of British Geographers* 14, 98–108.
- Scott A.J., 1992. *The Roepke lecture in economic geography. The collective order of flexible production agglomerations: lessons for local economic development policy and strategic choice*. *Economic Geography* 68/3, 219–233.
- Seidman S., 1992. *Postmodern social theory as narrative with a moral intent*. [w:] Seidman S., Wagner D.G. (red.), *Postmodernism and social theory*. Cambridge, Blackwell, 47–81.
- Seidman S., Wagner D.G. (red.), 1992. *Postmodernism and social theory*. Cambridge, Blackwell.
- Steinmetz G., Wright E.O., 1989. *The fall and rise of the petty bourgeoisie: changing patterns of self-employment in the post-war United States*. *American Journal of Sociology* 94 (5), 973–1018.
- Swyngedouw E., 1986. *The socio-spatial implications of innovations in industrial organization*. Working Paper 20. Lille, Johns Hopkins European Center for Regional Planning and Research.
- Tickell A., Peck J.A., 1992. *Accumulation, regulation, and the geographies of post-Fordism: missing links in regulationist research*. *Progress in Human Geography* 16/2, 190–218.
- Waters M., 1989. *Collegiality, bureaucratization and professionalization*. *American Journal of Sociology* 94 (5), 945–972.
- Wilkoszewska K., 1992. *O pojęciu „postmodernizm” uwagi kilka*. [w:] Zeidler-Janiszewska A. (red.), *Oblicze postmoderny*. Warszawa, Instytut Kultury.

UNIwersytet Warszawski
Europejski Instytut
Rozwoju Regionalnego i Lokalnego

STUDIA
REGIONALNE
I LOKALNE

12 (45)

Polonia, quo vadis?

Redakcja naukowa:
Antoni Kukliński

Warszawa 1993